

ANITA BLOM

SENIOR-SPECIALIST WEDEROPBOUW
EN NAOORLOGSE STEDENBOUW
BIJ DE RIJKSDIENST VOOR
HET CULTUREEL ERFGOED

JOOSJE VAN GEEST

ARCHITECTUURHISTORICUS,
LID VAN HET ONDERZOEKS-
EN ONTWERPLAB NAGELE

Nagele is in het kader van MoMo door de RCE aangemerkt als een bijzonder en kenmerkend Wederopbouwgebied¹. Over het hoe en wat van de status van deze Wederopbouwgebieden zal in het kader van de Rijksstructuurvisie Cultureel Erfgoed meer inhoud worden gegeven. Bij nieuwe ontwikkelingen in deze gebieden zal de cultuurhistorisch waarde een belangrijk uitgangspunt zijn. De gemeente Noordoostpolder is zich bewust van de bijzondere waarde van het dorp Nagele en heeft met het Onderzoekslab Nagele, geïnitieerd door Rijksbouwmeester Liesbeth van der Pol, een bijdrage geleverd in onderzoek naar de mogelijkheden voor doorontwikkeling van Nagele vanuit de bestaande waarden van het dorp. In dit artikel beschrijft Anita Blom de ontstaansgeschiedenis van Nagele en vervolgens geeft Joosje van Geest aan hoe het proces in Nagele rondom het Onderzoekslab is verlopen.

Nagele, *modern dorp* in de Noordoostpolder

1 – NAGELE 1964. FOTO AVIODROME LUCHTFOTOGRAFIE (V.H. KLM)

Toen eind 1947 bekend werd dat het 7e congres van CIAM² in 1949 te Bergamo gewijd zou zijn aan ‘de menselijke nederzetting’, heeft een werkgroep uit de Amsterdamse architectenvereniging De 8 besloten een poging te wagen om een nieuw, eigentijds Nederlands dorp te ontwerpen: Nagele.³

De werkgroep bestond uit W. Bodegraven, A. Bodon, J.T.P. Bijhouwer, C. van Eesteren, P. Eling, A.E. van Eyck, W. van Gelderen, M. Kamerling, J.P. Kloos, B. Merkelbach, J. Niegeman, G. Rietveld, H. Salomonson en M. Ruys.⁴ Men

trad met het plan in overleg met de Directie van de Wieringermeer, waar het hoofd van de Bouwkundige afdeling, A.D. van Eck bereid was een programma van eisen voor het nieuw te stichten dorp beschikbaar te stellen. Ook toonde hij zich namens de Directie bereid het dorp te realiseren, als de studie van de Werkgroep levensvatbaar zou zijn.⁵

De eerste ontwerpfase liep van 1947 tot 1952. De tweede ontwerpfase liep tot 1957, waarbij de moderne Rotterdamse architectengroep

‘Opbouw’ ook meewerkte met J. Bakema, R. de Vries en M. Stam.

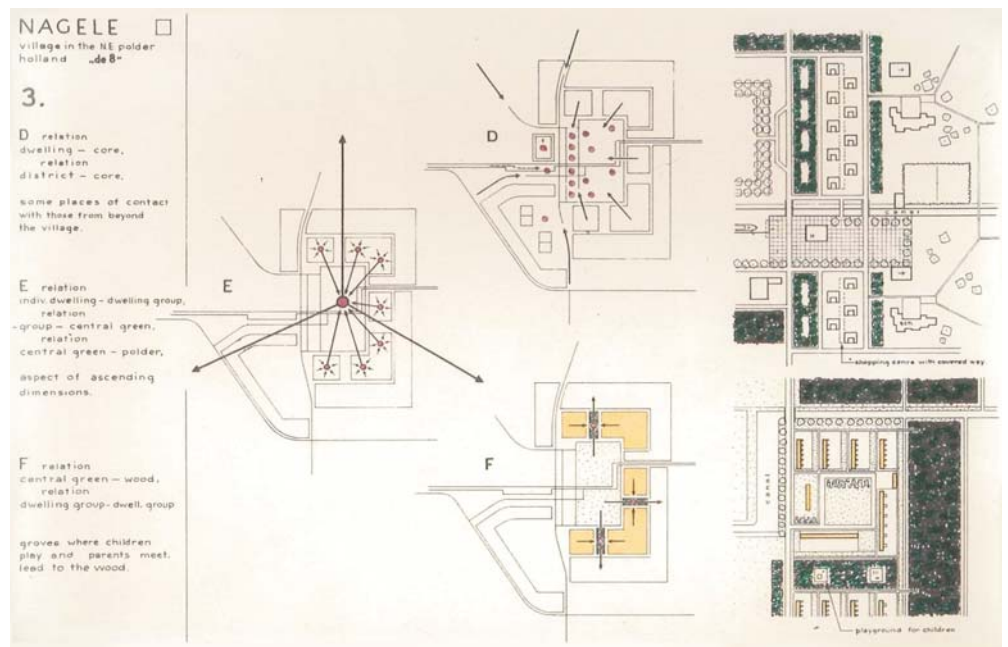
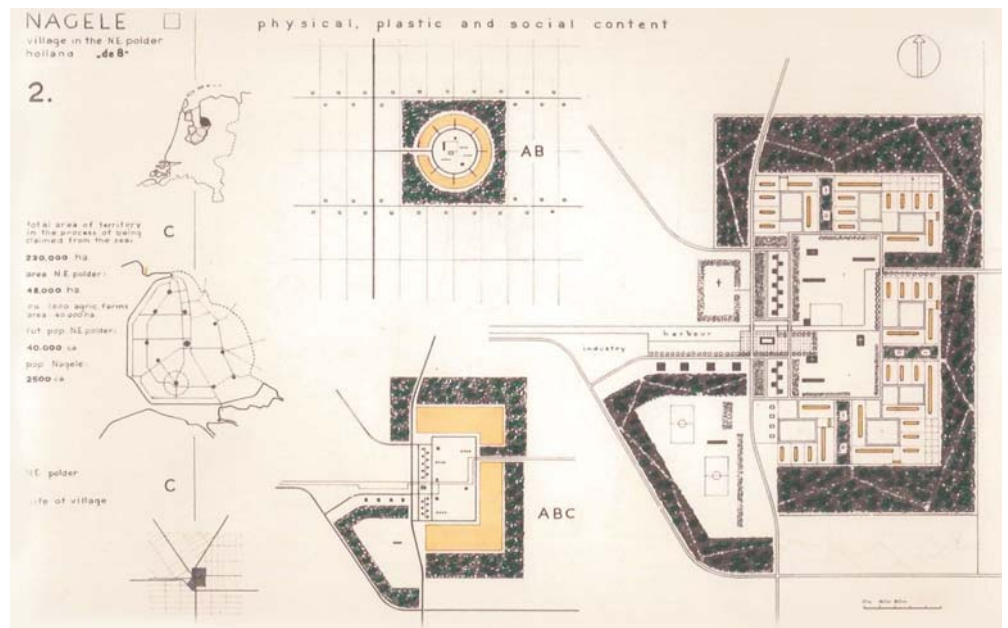
Voorgeschiedenis

Het besluit voor de totstandkoming van het Zuiderzeeproject van Cornelis Lely is in 1913 onder zijn ministerschap genomen. Op 16 september van dat jaar sprak Koningin Wilhelmina in haar troonrede de volgende woorden: ‘Ik acht de tijd gekomen om de afsluiting en droogmaking van de Zuiderzee te ondernemen. Verbetering van de waterstaat-

kundige toestand van de omliggende provincies, uitbreiding van het grondgebied en blijvende vermeerdering van arbeidsgelegenheid zullen daarvan het gevolg zijn.’⁶ De planning en uitvoering kwamen in handen van de Dienst Zuiderzeewerken onder het Ministerie van Waterstaat. Deze dienst hield zich in eerste instantie alleen bezig met de waterstaatkundige, landbouweconomische en civieltechnische aspecten. Na ingrijpen van de Zuiderzeeraad werd in 1927 M.J. Granpré Molière als esthetisch adviseur toegevoegd om de planning van de nederzettingen te begeleiden. In 1930 werd de Directie van de Wieringermeer ingesteld, die zich bezig moest houden met de daadwerkelijke inrichting van de polder. Deze afdeling was ook belast met de selectie van de kolonisten, de uitgifte van boerderijen, de woningbouw en de bouw van voorzieningen voor de poldergemeenschap. Eind jaren dertig vroeg de Directie landschapsarchitect J.T.P. Bijhouwer de beplanting van de dorpen en de begraafplaatsen te ontwerpen.⁷

De Wieringermeerpolder was al in 1930 drooggelegd. Met de bedijking van Noordoostpolder werd in 1936 begonnen. Deze viel in 1942 droog. Opnieuw kreeg de Wieringermeerdirectie de opdracht voor de inrichting, maar vanwege de Tweede Wereldoorlog en de bouwstop door de Duitse bezetter kwam er in de eerste jaren na de droogvalling nauwelijks iets tot stand. Wel ging de planvorming door. Naast Granpré Molière en P. Verhagen werd in 1942, mede op aandringen van het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw (NIVS) en de Rijksdienst voor het Nationaal Plan, C. Pouderoyen als planologisch adviseur/stedenbouwkundige door de Directie aangetrokken. Hij is verantwoordelijk geweest voor het ontwerp van Emmeloord. Zijn opvolger in 1947, Th. Verlaan heeft de uitwerking van Marknesse, Ens, Luttelgeest, Bant en Creil op zich genomen.⁸

De inrichting en bewoning van de Noordoostpolder vonden plaats via een geleide kolonisatie: een op basis van wetenschappelijk onderzoek door de overheid bepaald kolonisatiebeleid, waarbij de planologie voor landbouwverkevelingen en nederzettingenpatronen, gecombineerd met een selectie van kolonisten een positieve bijdrage trachtte te leveren aan een nieuwe plattelandscultuur⁹. Boeren en arbeiders werden voor een deel geselecteerd uit streekverbeterings- of ruilverkavelingsgebieden en ook deels uit rampgebieden (b.v. inundatie Walcheren 1944, waternoodramp 1953). Op basis van gewenste afstanden en voorzieningsniveau kwam men uit op een centraal gelegen hoofddorp (Emmeloord, 8000-10.000

2/3 – GRILLE 2 EN 3 – POSTERS VAN HET PLAN NAGELE ZOALS DOOR ALDO VAN EYCK GEPRESENTEERD OP HET CONGRES INTERNATIONALE D'ARCHITECTURE MODERNE (CIAM) IN 1956 TE DUBROVNIK.

inwoners) en een krans van 10 kleinere dorpen (1000-1500 inwoners).¹⁰ De voortgang van de ontginningen bepaalde het moment waarop de dorpen werden gesticht. De dorpen werden veelal voorafgegaan door barakkenkampen.

Tien jaar ontwerpen aan Nagele

Door de naoorlogse uitbreiding van het aantal dorpen in de Noordoostpolder van vijf naar tien (plus een extra in de Wieringermeer), vroegen sommige zich af of de Bouwkundige afdeling van de Wieringermeerdirectie hiertoe wel voldoende geëquipeerd was. In een brief aan de directie schreef Granpré Molière: 'Het

architectonisch peil (...) de stedenbouwkundige bezetting en de organisatie zijn ontoereikend', (zodat het beter was) 'de opdrachten in handen te geven van particulier architecten-bureaux'. Deze raad werd door de directie deel opgevolgd door het ontwerp van vijf dorpen uit te besteden.¹¹ Voor Kraggenburg tekende P.H. Dingemans, voor Ruten Wieger Bruin, Espel M. Duintjer en Tollebeek Th. Nix. Nagele is als enige door een groep architecten van het Nieuwe Bouwen ontworpen, die geheel losstond van de Directie Wieringermeer.¹²

Nagele ligt tussen Emmeloord, Schokker-

5 – LUCHTFOTO NAGELE. 2010 CYCLOMEDIA TECHNOLOGY B.V.

haven, Ens en Urk. Het is genoemd naar het eiland Nagele, dat tussen Urk en Schokland heeft gelegen. Het dorp is gebouwd volgens de principes van het Nieuwe Bouwen: 'Licht, lucht en ruimte'. Het door de directie van de Wieringermeer opgestelde Programma van Eisen behelsde o.m. 270 woningen, waarvan 130 landarbeiderswoningen, 60 arbeiderswoningen, 30 winkel/woonhuizen, 30 ambachtsbedrijven met woningen, 40 middenstandswoningen, 10 woningen voor notabelen, verder 3 kerken, 3 scholen, een dorps huis/gemeentehuis, postkantoor, brandweergebouwtje, café-hotel annex busstation, begraafplaats, consultatiebureau, bedrijventerrein, etc.¹³

Vanaf de eerste ontwerp tekeningen werd het dorp al omzoomd door een groene mantel en was de bebouwing gelegen rondom een groene ruimte of dorpsweide, centraal in het dorp. Winkels werden geclusterd naast de dorpsweide en voorzieningen als kerken en scholen lagen verspreid op de centrale groene ruimte. Op deze wijze is de centrale open ruimte verbeeld als een ontmoetingsruimte van de gemeenschap. Mart Kamerling, leerling van Mart Stam, leidde de eerste jaren van het ontwerp proces en presenteerde Nagele op het CIAM-congres in Bergamo. Van Eesteren en Merkelbach spelen naast Kamerling een beslissende rol in het contact met de opdrachtgever.¹⁴ Hoewel het in Bergamo gepresenteerde plan nog tot 1954 wordt aangepast en verfijnd heeft het ontwerp

dan al wel de uiteindelijke hoofdstructuur. Het doorgaande oost-westverkeer (Domineesweg) wordt aan de zuidkant buiten het dorp gehouden, het verkeer richting Emmeloord loopt aan de uiterste westkant van het dorp. Alleen de begraafplaats, de sportvelden en het industrieterrein liggen aan de westkant van deze Nagelerweg/Akkerweg. Ten noorden van het industrieterrein verbreedt de Nagelervaart zich tot een loswal en loopt vervolgens weer vernauwd door het dorp.

En hoewel het laatste planontwerp van Aldo van Eyck was, heeft de werkgroep van De 8 en Opbouw tot hun laatste vergadering in 1957 altijd benadrukt dat het om een collectief plan ging.

De bebouwing

De 8 krijgt in 1954 ook de opdracht de architectuur te ontwerpen. Ook dit gebeurde in samenwerking met het Bouwbureau van Van Eck. In deze periode zijn nog wel enkele wijzigingen doorgevoerd: een toename van het aantal woningen en een vermindering van het aantal winkels. Naast de architecten van De 8 en Opbouw hebben ook nog anderen hieraan meegewerkt. De woningen in strokenbouw zijn in duo's ontworpen door G.Th. en J. Rietveld, Niegeman en F. van Gool, Stam en Van Bodegraven en E. Groosman en Stam-Beese en zijn als woonhoven gegroepeerd rond een groene binnenruimte. De scholen op het

middenterrein zijn van Van Eyck en Van Ginkel, de kerken door Van den Broek en Bakema (Geref. kerk), W. van der Kuilen (Herv. Kerk en Geref. kerk Vrijgemaakt) en Th. Taen en Th. Nix (RK kerk, nu Museum Nagele), het sportgebouw door W. Wissing en H. Hartsuyker, de Noorderwinkels zijn van E. Groosman, de Zuiderwinkels van Van den Broek en Bakema. De begraafplaats is een ontwerp van Mien Ruys. De groenaanleg en het beplantingsplan zijn van Ruys en W.C.J. Boer. Het café-restaurant dat de entree van het dorp markeert, is naar ontwerp van J. Dunnebier.

Tussen 1982 en 1990 is het dorp aan de zuidzijde uitgebreid met 124 woningen op basis van een uitbreidingsplan van OD205. Hierdoor is een deel van de bestaande groene mantel aangetast en is voor een afwijkende verkaveling gekozen. Bij de uitbreiding is wel een nieuwe groene mantel gerealiseerd.

Erfgoed als kans

In de Noordoostpolder zijn bestuur en bewoners zich recent meer bewust geworden van de unieke ruimtelijke kwaliteiten van de polder en van Nagele in het bijzonder. Zo heeft de gemeente de gehele Noordoostpolder in juni 2010 aangemeld voor de Voorlopige Lijst Werelderfgoed en staat Nagele nadrukkelijk genoemd in het Collegeprogramma 2010-2014. 'Dit bijzondere dorp is een monument van het Nieuwe Bouwen. Graag zouden we zien dat Nagele het tweede werelderfgoed binnen onze gemeente wordt. (...) Dan kan het zuiden van Noordoostpolder zich ontwikkelen tot historisch-toeristische trekpleister op de as Schokland-Nagele-Urk.'

In tegenstelling tot ruim 10 jaar geleden worden nu de cultuurhistorische kwaliteiten als mogelijkheid gezien voor economische en toeristische groei. De aanwijzing als (wereld)erfgoed wordt niet meer als stagnerend ervaren maar juist als kans opgevat.

De discussies die recentelijk in de gemeente zijn gevoerd rondom de verschillende activiteiten van het Onderzoekslab Nagele hebben bijgedragen aan het bewustwordingsproces en er mede toe geleid dat bestuurders de Unesco-status nastreven.

Ontwerpend onderzoek

In het najaar van 2009 organiseerde het atelier van Rijksbouwmeester Liesbeth van der Pol onder de naam 'Nederland wordt anders' een experimenteel project van ontwerpend onderzoek. Teams van architecten en mensen uit aanverwante disciplines, die (deels) werkeloos waren vanwege de crisis, konden op vrijwillige basis ervaring op doen met de actuele (stedebouwkundige) praktijk. In teamverband werd

onder leiding van een gevestigde architect aan een project in het land gewerkt. Juist de kans om research te doen, maakte het initiatief van de Rijksbouwmeester interessant voor velen, omdat het in de praktijk vaak aan tijd en geld voor ontwerpend onderzoek ontbreekt. Kortom een extra impuls om de ruimtelijke sector sterker uit de economische crisis te laten komen.

De opgave in Emmeloord was geconcentreerd op het modernistische dorp Nagele en bestond uit vragen rondom uitbreiding van de woningbouw en de voorzieningen, in relatie tot de aanwezige cultuurhistorische waarden. In het voorjaar van 2007 had de gemeente 10 ha. grond aangekocht in Nagele, net buiten de windsingel, ten behoeve van woningbouw. Aangezien er over de planvorming discussie was ontstaan, werd, op verzoek van de toenmalige burgemeester Willem ridder Van Rap-

pard, een onderzoekslab in de polder als denktank gevraagd. Het team bestond uit 14 architecten en een architectuurhistoricus en werd aangestuurd door Pi de Bruijn en Bas Horsting.¹⁵

De vragen over uitbreiding van het woningbestand, binnen of buiten de windsingel, en over opvoering van het voorzieningenbestand konden niet zomaar beantwoordt worden. Het inzicht ontstond dat de bouw van een nieuwe woonwijk en het stimuleren van groei, het werkelijke vraagstuk over de toekomst van Nagele niet zouden beantwoorden. Het lab wilde op een ander niveau naar de problematiek van Nagele kijken en trachtte bewoners en bestuurders daarin mee te nemen.

Onvoldoende visie

Fysieke slijtage en leegstand tasten momenteel het dorp aan. Een toenemend aantal bewoners

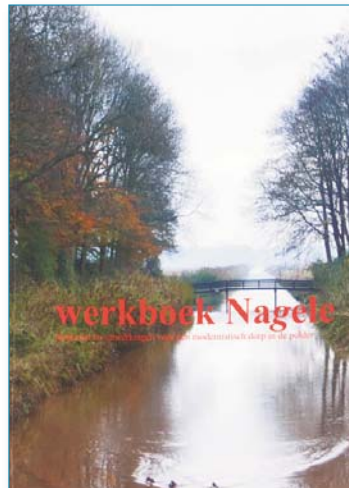
voelt zich geen Nagelees en bemoeit zich weinig met dorpsactiviteiten. De bevolkings-samenstelling is gewijzigd. De sociale binding, die ooit zo groot was in de nieuwe dorpen op het nieuwe land, ebt weg. Vergrijzing en gezinsverdunding reduceren het draagvlak voor voorzieningen. Gemeente en corporatie blijken bovendien, net als op veel andere plekken in Nederland, niet gewend te zijn om op zorgvuldige wijze om te gaan met het naoorlogse erfgoed. Ook hierdoor is Nagele behoorlijk aangetast. De aantrekkingskracht van Nagele op ontwerpers en architectuurliefhebbers uit de hele wereld houdt weliswaar aan, maar het modernistische experiment blijkt de tand des tijds soms moeilijk te kunnen doorstaan.

Woningen van Gerrit Rietveld zijn zonder respect voor het oorspronkelijke ontwerp gerenoveerd en de centrale ontmoetingsruimte, het Schokkererf, is enkele jaren geleden verkocht aan een commerciële exploitant en biedt geen plek meer aan het lokale verenigingsleven. Slijtage van gebouwen, krimpende bevolking maar vooral een gebrekkig gefundeerde visie zag het team als bedreiging voor de bestaande cultuurhistorische kwaliteiten.

Tegelijkertijd leidt de vergrijzing in Nederland tot de groei van de zorgverlening en de vrijetijdssector. Ze vormen een nieuwe banenmotor en fungeren als belangrijke economische dragers voor de woon- en verblijfskwaliteit. Daarom is de vraag gesteld: hoe kan Nagele weer een inspirerend icoon worden met een cultuurtoeristische betekenis en, in het verlengde daarvan, hoe kan er weer een levendige dorpsgemeenschap ontstaan? Zou het Nieuwe Nagele een bedevaartsoord van het Nieuwe Bouwen kunnen worden? Wat zijn precies de kwaliteiten en wat vormt de identiteit van het dorp? Wat te bewaren en wat aan te passen aan de huidige tijd? Door de scholen van Aldo van Eyck en (mogelijk) de kerk van Jaap Bakema aan te wijzen als rijksmonument bewaar je wel iets waardevols, maar is dat de essentie van Nagele? Juist het ontwikkelen van een breed gedragen toekomstvisie lijkt daarom cruciaal.

Kwaliteiten en kansen

Door studie en intensief contact met de bewoners is getracht de identiteit van Nagele te bepalen. Het accent lag hierbij op het duiden van het cultuurhistorisch erfgoed. Met respect voor de bestaande kwaliteiten zijn vervolgens verschillende kansen voor de toekomst van Nagele geformuleerd. Rode draad vormt daarin de conceptuele monumentenzorg waarbij restauratie, renovatie en nieuwbouw elkaar kunnen afwisselen.

6- HAND- EN WERKBOEK NAGELE, VISIE OP EEN MODERNISTISCH DORP IN DE POLDER. DUBBELE UITGAVE GEMAAKT DOOR HET ONDERZOEKSLAB NAGELE.

7 - DAG VAN DE REALITEIT, DISCUSSIE EN DINER IN MEI 2010 IN LEEGSTAANDE BLOEMENWINKEL FLEVOFLEUR IN NAGELE. DE WINKELRUIMTE HEEFT TIJDELIJK GEDIEND ALS ATELIERRUIMTE VOOR HET ONTWERPLAB NAGELE.

Het proces kenmerkte zich door openheid voor de ideeën en meningen van alle betrokkenen. Er zijn diverse bewonersavonden in het Museum Nagele georganiseerd, er zijn huisbezoeken afgelegd, de plaatselijke bierbrouwerij is bezocht en er is een leegstaande winkel ingericht als atelierruimte. Met de ondernemersvereniging, waarin ook enkele wethouders zitting hebben, is regelmatig overleg gevoerd en zijn analyses gepresenteerd. Alle bijeenkomsten resulteerden in boeiende discussies. Dankzij transparante communicatie en het contact met de bevolking is draagvlak gecreëerd voor de activiteiten van het lab. Een dubbele uitgave, *Handboek en Werkboek voor een modernistisch dorp in de polder*, is uitgedeeld aan alle bezoekers van de bewonersavonden. Deze vormen een leidraad in de reanimatie, in de zoektocht naar een optimale balans tussen het bewaren van een cultuurhistorisch ensemble en het aanpassen aan de eisen van de 21ste eeuw. Een reeks van 46 gepresenteerde plannen is bedoeld om te prikkelen en gedachten te stimuleren over de mogelijke toekomst van Nagele.

Tweede fase

In februari 2010 gunden Gemeente Noord-oostpolder en Woningbouwvereniging Mercatus aan een deel van het team van het ontwerp-lab een vervolgoopdracht.¹⁶ In deze fase is de visie nader uitgewerkt, zijn spelregels geformuleerd en is de kaart voor het Nieuwe Nagele opgesteld. Een visie om Nagele vitaal te maken, terwijl het tegelijkertijd als markant monument van de moderne tijd aantrekkelijk kan worden. Vijf kansen zijn beschreven die Nagele weer van nieuwe sociale en economische impulsen kunnen voorzien. Dankzij respectvolle renovatie van architectuur en groen en door bescherming van het stedenbouwkundige ensemble zou Nagele weer een inspireren icoon kunnen worden. In combinatie met Urk en Schokland kan het internationaal toerisme gestimuleerd worden. Cultuur en toerisme trekken nieuwe ondernemers die vooral binnen de zorg en dienstverlening, horeca en poldergebonden bedrijvigheid successen kunnen boeken. Binnen het bestaande woongebied komen locaties nieuwe woonwerklocaties. Het betreft flexibele woningen voor senioren, thuiswerkers, gezinnen en kunstenaars. Domatica, burenhulp en vrijwilligerscircuits voor kleine diensten zorgen er in de toekomst voor dat alle bewoners kunnen deelnemen aan het maatschappelijk leven. Alle kansen vinden aansluiting bij kwaliteiten die al in het dorp aanwezig zijn, maar die nog niet ten volle zijn benut.

De spelregels vormen een strategie om trans-

formatie te bewerkstelligen. Ze zijn bedoeld om de identiteit en de karakteristieke eigenschappen van de gebouwde omgeving te bewaken en om de marges aan te geven voor nieuwe ontwikkelingen. Iedere partij die in Nagele wil ontwikkelen wordt geacht volgens de uitgangspunten en de spelregels te handelen. Nagele is een prachtige maar ook kwetsbare compositie van ruimte, groen en architectuur. Zorgvuldig ingrijpen is dus vereist, wil het dorp zijn status als cultureel erfgoed behouden en uitbouwen. De nieuwe kaart van Nagele brengt de vijf genoemde kansen voor de toekomst ruimtelijk in beeld. Het is een ideaalbeeld dat stapsgewijs gerealiseerd kan worden. De verzameling van concrete projecten, zowel renovatie- als nieuwbouwopgaven, versterkt het dorpsgevoel. Want juist in een klein plattelanddorp is het dorpsgevoel van levensbelang, ook in de 21e eeuw.

Literatuur

- Th. Baart, C. Markerink, W. Oosterbaan, *Nagele (revisited): een modernistisch dorp in de polder*, 2006
- Beek en Kooiman Cultuurhistorie, *Kwaliteitskaarten Noordoostpolder Urk*, 2004.
- D'L. Camp, M. Kamphuis, *Architectuur en stedenbouw in Flevoland*, 1992.
- A.K. Constandse, *Het dorp in de IJsselmeerpolders*, (proefschrift) Zwolle 1960.
- A.K. Constandse, 'Een experiment getoetst' in: *Bouw* 1964, p. 1134-1139.
- A.M.C. van Dissel, *59 jaar eigengereide doeners in Flevoland, Noordoostpolder en Wieringermeer*. Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders 1930/ 1989, Lelystad 1991.
- J. Dunnebie, *Cafe-restaurant te Nagele*, in: *Bouw* 1964, p. 1140-1141.
- A. van Eyck, *Scholen te Nagele* in *Forum* 1957, p. 243-247.
- H+N+S landschapsarchitecten, *Toekomstvisie gemeente Noordoostpolder 2030, Ruimte voor kwaliteit*, 2003.
- Z. Hemel en V. van Rossem, *Nagele, een collectief ontwerp 1947-1957*, Emmeloord 1984.
- Rudi Kegel, *De onderste laag boven: compositorische kenmerken van Pendrecht en Nagele*, 1996.
- W. van de Kuilen, *Kerken te Nagele*, NOP in: *Bouwkundig Weekblad* 1963, p. 414-419.
- L. Lefaivre, A. van Eyck, Alexander Tzonis, *Aldo van Eyck, humanist rebel: inberweening (sic) in a post-war world*, 1999.
- Ontwerplab Nagele, *Handboek en Werkboek Nagele, visie op een modernistisch dorp in de polder*, 2010.
- Onderzoekslab Nagele, *Het Nieuwe Nagele, Dorpsvisie*, 2010.
- Het Oversticht, *Het DNA van de polderdorpen*, 2007.
- R. Stenvert, Chr. Kolman, *Monumenten in Nederland. Flevoland, Zeist/Zwolle* 2006.
- H.J. Stuvell, *Bouwen op nieuwe bodem ten behoeve van de gemeenschap in het voormalig Zuiderzeebekken*, Assen 1967.

- E. van Velzen, *Een uitbreidingsplan voor Nagele in Oase 26-27*, 1990.
- Vereniging Dorpsbelang, *Meerjarig Inwonersbeleidsplan Leefbaar Nagele 2007-2017*, Nagele 2007.
- C. v.d. Wal, *De ruimtelijke opbouw van de Noordoostpolder. De jongere bouwkunst en stedenbouw in de Noordoostpolder*, *Flevobericht* 319, 1992.
- Werkgroep uit de Vereniging De 8, *Een plan voor het dorp Nagele*, in: *Forum* 1952, p. 172-178.
- J.T.W.H. van Woensel, *Nieuwe dorpen op nieuw land*, Lelystad 1999.

Noten

- ¹ Over MoMo en de Wederopbouwgebieden: zie o.a. Vitruvius nr. 13, januari 2010, p. 16-21.
- ² CIAM (Congres International d'Architecture Moderne) was de naam van een serie internationale conferenties over moderne architectuur en stedenbouw tussen 1928 en 1959. Een van de belangrijkste ideeën van CIAM was het idee van De functionele stad, waarbij de functies als wonen, werken, verkeer en recreëren van elkaar gescheiden zijn.
- ³ Zustervereniging Opbouw uit Rotterdam koos voor een stedelijke woonwijk Pendrecht van Lotte Stam-Beese in Rotterdam.
- ⁴ *Forum* 1952, p. 172.
- ⁵ C. v.d. Wal, p. 135.
- ⁶ C. v.d. Wal, p. 17
- ⁷ Het definitieve beplantingsplan kwam pas in juni 1947 gereed. A.M.C. van Dissel, p. 164.
- ⁸ J.T.W.H. van Woensel, p. 97-101.
- ⁹ Zie hiervoor Deel II van het proefschrift van A.K. Constandse, p. 71-92.
- ¹⁰ A.K. Constandse, p. 102-110. Tussen 1938 en 1948 werd het aantal dorpen uitgebreid van 5 naar 10. Dit gebeurde mede door het inzicht dat landarbeiders liever in dorpen gingen wonen dan in de omgeving van de boerderij.
- ¹¹ A.M.C. van Dissel, p. 164.
- ¹² C. v.d. Wal, p.48-49; J.T.W.H. van Woensel, p. 101.
- ¹³ *Forum* 1952. Later groeide het totaal aantal woningen naar 400.
- ¹⁴ Z. Hemel en V. v. Rossem, p. 27.
- ¹⁵ In het onderzoekslab zaten: Pi de Bruijn, Bas Horsting, Jeroen de Bos, Rogier Dobma, Magnette Dijkstra, Joosje van Geest, Mirjam van Hasselt, Sven Hulsbergen Henning, Marjan van Herpen, Marc Keizer, Gerrie Kleijnjan, Marten Kuijpers, Guido Schot, Victor Spijkers, Claudia Temperilli en Jim de Valk.
- ¹⁶ In het kader van deze opgave werd het *Onderzoekslab* omgedoopt tot *Ontwerplab Nagele* met daarin Pi de Bruijn, Bas Horsting, Jeroen de Bos, Magnette Dijkstra, Joosje van Geest, Mirjam van Hasselt, Sven Hulsbergen Henning, Guido Schot, Victor Spijkers, Claudia Temperilli en Jim de Valk. ■